

Ontvankelijk, kwetsbaar en toegewijd

Literatuuroverzicht kerkopbouw 2020-2024

Sake Stoppels

Inleiding

De doorgaande krimp van de kerken vertaalt zich bepaald niet in een afname van het aantal publicaties over de kerk. Met grote regelmaat verschijnen er boeken op het terrein van kerkopbouw of op aanpalende terreinen. In het laatste nummer van [Handelingen](#) van 2023 besprak ik publicaties rond missionair kerk-zijn die verschenen in de jaren 2020-2023. In deze nieuwe aflevering van het literatuuroverzicht kerkopbouw bespreek ik primair studies die niet een specifiek missionaire insteek hebben. Ik onderscheid daarbij een aantal velden. Allereerst geef ik een overzicht van boeken die gericht zijn op de opbouw en (re)vitalisering van gemeenten en parochies. Vervolgens passeren boeken rond 'discipelschap' de revue. Hoe kunnen gemeenteleden en parochianen geholpen worden op hun weg van navolging? Vervolgens komen er twee veel kortere paragrafen over leiderschap en het kerkgebouw. Daarna is er toch aandacht voor enkele missionaire publicaties, want de stroom aan dergelijke boeken is bepaald niet opgehouden. Onder het kopje 'overige publicaties' bespreek ik enkele boeken die niet direct passen in de eerdere rubrieken. Ik eindig met de vermelding van enkele projecten rond kerkvernieuwing en het einde van het Werkverband Kerkelijk Opbouwwerk (WKO). Kort nog over de drie trefwoorden in de titel. Misschien meer dan ooit tevoren wordt de noodzaak van receptiviteit naar voren gebracht. De gemeente en de parochie zullen een ontvankelijke gemeenschap moeten zijn of zij zullen niet meer zijn. 'Wachten op God' is in dit verband een veelzeggende titel van een van de besproken boeken. Deze bepleite openheid voor de Heilige Geest wordt uiteraard mede ingegeven door de kwetsbaarheid van de kerk in de Westerse wereld. Kwetsbaar is een tweede trefwoord. Dat woord behoeft geen toelichting voor een ieder die de kaart van kerkelijk Nederland kent. Het derde woord is toegewijd. Met name in de grote aandacht voor discipelschap komt dit aspect naar voren. Wellicht hebben we in de kerk teveel achterover geleund en zijn we de radicale en ingrijpende weg van de navolging te weinig gegaan.

Werken aan (re)vitalisering

Bert Bakker, pastor, adviseur, begeleider en uitgever, schreef het boek *Samenspel*. Het handelt over werken aan verandering in de kerk. Hij doet dat niet door allerlei abstracte inzichten door te geven, maar door zich te concentreren op een concrete casus. We worden betrokken bij het komen tot bezuinigingen en nieuw beleid in een stad waar de tering naar de nering moet worden gezet. Een gebouw moet bijvoorbeeld dicht. Hij noemt het boek een novelle, maar het is bijna het script voor een toneelstuk, want we volgen op de voet een groepje mensen dat Bakker inhuurt om een goed spoor te vinden voor de complexe en gevoelige uitdagingen die ze voor zich zien. Heel organisch brengt hij tijdens de gesprekken inzichten in uit de wereld van organisatieontwikkeling en verandarkunde.

Het boek *Samen Jong* (Sabine van der Heijden e.a.) – een bewerking van het Amerikaanse boek *Growing Young* (Kara Powell e.a.) – onderscheidt zes kernwaarden voor een vitale kerk waarin ook de jongere generaties meedoen: prioriteit geven aan jonge generaties, Jezus' boodschap serieus nemen, hart voor jongeren hebben, verantwoordelijkheid geven, een warme gemeenschap vormen en beste burens zijn. Het boek is inmiddels herhaaldelijk herdrukt en dat laat zien dat hier aanzetten liggen die herkenbaar en concreet genoeg zijn.

Een pleidooi om bij kerk-zijn van onderop te denken, komt zowel van Gerben Heitink, emeritus-hoogleraar Praktische Theologie (VU Amsterdam) als van de 60 jaar jongere Tabitha van Krimpen. In 2021/2022 was ze de Jonge theoloog des Vaderlands. Beiden zien niets in een hiërarchische, sterk geformaliseerde kerk. Heitink wijst in zijn boek *Een doorbraak in de tijd* mede op de winst van de jaren zestig waarin mondigheid en democratisering hun plek kregen. Dit proces hielp de kerk om 'het algemeen priesterschap van de gelovigen' meer inhoud en vorm te geven. Heitink is de man van het laïcale grondmodel: de plaatselijke gemeente is subject, niet de landelijke kerk. Deze benadering van onderop kenmerkt ook *Bottom Up kerk* van Tabitha van Krimpen. Ze is theoloog en bedrijfskundige. Ze is kritisch omdat ze binnen gemeenten allerlei patronen en processen ziet die niet meer passen bij deze tijd en haar eigen generatie. Met een beroep op transitiedeskundige Jan Rotmans waarschuwt ze voor het risico dat de kerk de spelregels van de leefwereld inruilt voor die van de systeemwereld. Vanuit haar liefde voor de kerk provoceert ze en roept ze gemeenten op de bakens te verzetten. Minder van bovenaf, meer van onderop (bottom-up!). Aan het einde van het boek kunnen gemeenten een bottom-up test doen.

Desmond Barret, voorganger van een lokale gemeente binnen het verband van de Kerk van de Nazarener in de VS en medestichter van *the Rural Revitalization Network*, schreef een klein boekje over tien gekrompen kerken die weer tot bloei zijn gekomen. De krimp en kramp in deze gemeenten zijn maar al te herkenbaar, maar hun weg omhoog zal niet voor elke Nederlandse kerkelijke gemeente mee te voelen zijn. We zien veel sporen van het Amerikaanse evangelicalisme in zijn boek. Wat me trof in de beschrijvingen van de revitalisering is het belang van gebed en van de komst van een nieuwe voorganger. Vaak scharniert het functioneren van een gemeente rond een wisseling van de wacht. Elke casusbeschrijving eindigt met een aantal leerpunten. Barret beëindigt zijn boek met een korte epiloog met daarin vier (post-corona) adviezen: bid niet om de terugkeer naar 'normaal', maar om een rond Jezus Christus gecentreerde gemeenschap, zet in op kleine groepen 'to grow back forward', keer terug naar mensen, niet naar programma's en tenslotte wees op alle manieren altijd flexibel.

Van de hand van Kaury C. Edwards is het boek *Failure-sparked Innvation*. Te vaak leren kerken niets van gemaakte fouten en mislukkingen. Edwards zoekt naar een cultuur waarin mislukkingen en fouten tot bouwstenen worden voor de zoektocht naar vitaliteit. 'Faling forward' zou je dat kunnen noemen. Hij wijdt een apart hoofdstuk aan drie cruciale fouten van de methodistische opwekkingsprediker John Wesley. Deze fouten waren tegelijk voedingsbodem voor belangrijke kerkelijke vernieuwingen. Kerken kunnen de neiging hebben om fouten en mislukkingen zo gauw mogelijk te vergeten, maar Edwards gaat daar met dit boek voluit tegen in. Hij heeft daarmee in mijn ogen een belangrijk punt, maar of positieve aandacht voor falen de toekomst van gemeenten kan verzekeren, zoals de ondertitel van het boek beweert, is nog maar de vraag.

René van Loon, gemeentepredikant in Rotterdam, maakte een rondreis langs allerlei groeiende en bloeiende gemeenten en gemeenschappen. Zijn bevindingen vatte hij samen in het boek *Lente in de kerk*. Hij werd getroffen door de vernieuwing in zijn eigen stad en keek van daaruit ook naar andere plekken van kerkelijke bloei en vernieuwing. Dat bracht hem op allerlei plekken in Nederland en ook in Engeland. Aandacht is er daarbij ook voor migrantengemeenschappen, vaak niet gezien door 'witte' kerken. Van Loon probeert ook lessen te formuleren voor kerken in het algemeen. Zo wijst hij op de belangrijke plek van het gebed op al deze plekken. Van belang is in zijn ogen ook de lef te komen tot wat hij noemt een 'liturgietransitie'. Het orgel zal moeten plaatsmaken voor een band, want met de Geneefse psalm melodien gaan we het niet redden.

De kloof tussen 'witte' kerken en 'andere' kerken is bepaald geen specifiek Nederlands probleem, dat zal duidelijk zijn. Maar deze kloof is geen onvermijdelijk lot. Dat laat de bundel *Beyond Multiculturalism* (Charles A. Cook e.a.) zien. Het bevat een aantal praktijkverhalen uit interculturele gemeenten alsmede ervaringen van individuele pastores. Het veelkleurige Koninkrijk van God is voor

de auteurs het ijkpunt voor het nadenken over interculturaliteit. Met dit laatste woord zoeken ze werkelijke inclusie *beyond multiculturalism*. Hoe kunnen we voorbij komen aan integratie in de zin van aanpassing van mensen uit andere culturen aan westerse kerken? Inclusie is in dit boek echt iets anders dan integratie. Het zal moeten gaan om een wederzijdse kruisbestuiving.

Marius Noorloos, jarenlang al een bevlogen auteur binnen de wereld van kerkopbouw, schreef het boek *De Geest wijst de weg*. Het boek ligt in het verlengde van zijn eerdere (Bron)publicaties, maar vraagt meer dan in eerdere boeken aandacht voor het werk van de Geest. 'Doe jij het mogelijke, dan doet God het onmogelijke', met deze uitspraak is de toon gezet in het boek. Er is vanuit de vernieuwende kracht van de Geest meer mogelijk dan we denken. Mensen en samenlevingen kunnen worden vernieuwd als ze zich openstellen voor de Geest. Geloofscommunicatie gaat vooraf aan beleid maken en activiteiten organiseren. Na een bezinnend deel 1 komt Noorloos in deel 2 met praktische aanwijzingen hoe gemeenteopbouw vanuit de Geest er uit kan zien. Tien elementen zijn daarbij van belang. Voorganger en kerkenraad spelen hierin een cruciale rol. Nadrukkelijk houdt hij daarbij oog voor de dienende plek van de gemeente binnen de bredere samenleving. Samen met Jelle de Kok schreef Noorloos vervolgens *De Geest schenkt graag nieuw leven*. Het werkboekje is een vervolg op *De Geest wijst de weg* en wil kerkenraden en andere groepen helpen om gericht en Geestkrachtig te werken aan opbouw en vernieuwing. De auteurs onderscheiden zes momenten op deze weg: Verkenning, Verdieping, Vervulling met de Geest, Verspreiding intern (binnen de gemeente), Verspreiding extern (richting belangstellende buitenstaanders en de bredere samenleving) en ten slotte Verduurzaming. Vervulling met de Heilige Geest is voor de auteurs het hart van het opbouwproces en juist dit hart is niet af te dwingen of maakbaar. We zien hier opnieuw een accent op ontvankelijkheid.

Dit accent zien we ook bij Rianca Evers-den Ouden en Wilbert de Goei in hun boek *Samensturing in de kerk*. Een belangrijk uitgangspunt voor hen is dat de kerk het op eigen kracht niet zal redden. En dus is maximale openheid voor God en zijn weg met de kerk van cruciaal belang. Daarbij gaat het nadrukkelijk om een gezamenlijke openheid. In deel 1 van het boek werken de auteurs kernprincipes van samensturing uit. Daarbij gaat het om de mix van richting geven, ondersteuning bieden en het ontwikkelen van eigenaarschap binnen de gemeente. Deel 2 schetst het proces richting samensturing. Identiteit is hier belangrijk, net als gedeelde verantwoordelijkheid, eigenaarschap, vertrouwen en discipelschap. In een epiloog betrekken ze samensturing op de samenwerking tussen kerken. Richting biedend voor de auteurs is een uitspraak van Ken Blanchard, een Amerikaanse organisatiekundige: 'Elk organisatieprobleem komt er in de kern uit voort dat we niet weten wie we zijn en Wie we dienen'. Naast het boek is er een eigen [website](#).

Predikant Aarnoud van der Deijl trok de nodige aandacht met zijn boek *De toekomst van de kerk*. In het eerste deel schets hij zeven wegen waarlangs vernieuwing en vitaliteit is gezocht binnen kerken. Geen daarvan heeft echter de krimp kunnen tegenhouden. Hij werkt in het boek met Ninian Smarts zeven domeinen van religie: ervaringen, verhalen, rituelen, gemeenschappen, normen en waarden, beelden en opvattingen. Over de teloorgang van overtuigingen in de zin van te starre dogma's kan hij niet treuren, maar bij het verdwijnen van de overige zes domeinen verliezen we als samenleving echt iets. In het tweede deel legt hij zijn oor te luister bij 'kritische vrienden' die deels buiten en deels (weer) binnen de kerk staan. Ook zij helpen Van der Deijl niet aan een panacee, maar hun reflecties leveren hem wel winst op. Zijn gesprekspartners geven hem adviezen mee en troosten hem ook. 'Gewoon maar doorgaan', is een van de troostende adviezen. Dit doorgaan kan volgens van der Deijl misschien wel het beste in de vorm van kloosterachtige centra met veel ruimte voor verschillende graden en vormen van verbondenheid. Hij eindigt het boek met 24 stellingen.

Wellicht dacht Van der Deijl bij zijn toekomstscenario voor de kerk ook aan christelijke leefgemeenschappen. Deze zijn de laatste jaren in aantal toegenomen. In 2021 bracht de Vereniging van Religieuze Leefgemeenschappen [een onderzoeksrapport](#) uit met een overzicht van toenmalige

leefgemeenschappen. Dat waren er 75. Het onderzoek werd mede begeleid door Rosaliene Israël, promovenda aan de PThU. Ze doet onderzoek naar christelijke leefgemeenschappen. Gerrit van Dijk en Martijn van Leerdam waren een aantal jaren beiden PKN-predikant in Maassluis en schreven mede op basis van die gedeelde ervaring het boek *Krimp*. De ondertitel is tamelijk provocerend: *Waarom de kerk naar de haaien gaat, maar wij toch hoopvol zijn*. Ze refereren kritisch aan het hierboven genoemde boek van René van Loon, *Lente in de kerk*. Het is wintertijd voor de kerk, stellen ze. We moeten ons niet te snel al in de lente wanen. Ze komen dan ook niet met tips hoe we de winter achter ons kunnen laten. Wel zien ze vanuit een theologie van kwetsbaarheid drie waarden voor een kerk in de winter: zoeken naar resonantie in een tijd van versnelling en vervreemding (Hartmut Rosa), wachten op God (Andrew Root) en verbondenheid in kwetsbaarheid. Vanuit deze grondwaarden komen ze toch tot drie richtingwijzers voor de praktijk: kijken met de blik van een pionier, maatschappelijk activisme vanuit de kerk en tenslotte geduld oefenen. Niet zonder humor en hoop constateren de auteurs dat bij de leegloop van de kerk er in ieder eentje is die blijft: Jezus zelf.

De vertaling van het boek van Father James Mellon, getiteld *Als God renoveert* (2019), trok in Nederland flinke belangstelling in Rooms-katholieke kringen, onder meer gevoed vanuit het [Centrum voor Parochiespiritualiteit](#). Het boek zette nadrukkelijk in op (missionaire) geloofsopbouw binnen parochies en ontleende daarbij met name rond leiderschap veel inzichten aan evangelische kerken. In 2020 verscheen van Mallon's hand een Werkboek bij het genoemde boek met als ondertitel *Een stapsgewijze handleiding voor het transformeren van je parochie*. Het boek wil parochies concrete handvatten bieden voor het werken aan geloofsverdieping en vernieuwing van de geloofsgemeenschap. Analyse en planning nemen een belangrijke plek in in dit werkboek. Het verscheen in corona-tijd en dat was uiteraard bepaald ongunstig voor de disseminatie van de aanpak. Het onderbrak de *flow* die het eerste boek van Mallon tweeweg had gebracht. Het zou de moeite lonen te onderzoeken wat het werken met dit werkboek parochies heeft opgeleverd.

Hans Jonker en Klaas de Jonge introduceerden in 2008 de zogenaamde [parochiemonitor](#), een instrument waarmee parochies (en later ook protestantse gemeenten) zichzelf en hun omgeving beter kunnen gaan begrijpen. Inmiddels is er een parochiemonitor 3.0. Het zelfonderzoek via de monitor biedt een vertrekpunt voor beleid. De monitor werkt in de analyse met vijf lagen: gemeentetheologie, gemeentebeelden, sociale en omgevingskenmerken, structuurkenmerken en tot slot groepsverband en saamhorigheidsgevoel. Uit niet minder dan negen gemeentemodellen hebben ze per laag kenmerken genoteerd die vervolgens omgezet zijn in een vragenlijst. Zo ontstaat via de enquête een profiel van de parochie en wordt ook duidelijk bij welk gemeentemodel de parochie (of gemeente) het dichtst in de buurt komt. Dat model kan vervolgens helpen om gericht aan het eigen profiel te werken. De Jonge en Jonker zijn met hun monitor vooral uit op verheldering en veel minder op sturing. Het is aan gemeenten zelf om te bepalen wat ze met de uitkomsten doen. In het lijvige boek *Het werkt* kijken ze terug op de ontwikkeling van de monitor(en) en laten ze zien welke opbrengsten er zijn behaald.

Vanuit het Rooms-katholieke denken en handelen rond kerkelijke vernieuwing ontstond ook het boek *Zoveel toekomst. Over innovatie in geloofsgemeenschappen*. Het boek presenteert uiteenlopende vernieuwende activiteiten en reflecteert daar ook op. De drijvende kracht achter dit boek is het kerkvernieuwingsproject [Space for Grace](#). Dit netwerk brengt vernieuwers bij elkaar en rust ze ook toe. Het boek noemt vier kenmerken van een vitale geloofsgemeenschap. Deze zijn ontleend aan de vier kenmerken van de kerk in het Apostolicum en hertaald in modernere taal: professionaliteit (eenheid), spiritualiteit (heiligheid), contextualiteit (katholiciteit) en intentionaliteit (apostoliciteit). Practici en academici (Kaski Nijmegen, KU Leuven, Ruhr Universität Bochum) werken hier samen.

De naam van Andrew Root viel hierboven al even. Rond vitalisering van gemeenten en parochies laat deze hoogleraar aan het Luther Seminary in St. Paul, Minnesota (VS), een heel eigen geluid horen. Zijn schrijftempo is adembenemend. In 2017 start hij met het eerste deel van een trilogie rond gelovig en kerk zijn in een seculiere tijd: *Faith Formation in a Secular Age*. Vervolgens verschijnen *The Pastor in a Secular Age* (2019) en *The Congregation in a Secular Age* (2021). In de titel wordt al duidelijk dat hij zich verbonden weet met Charles Taylors denken over onze seculiere tijd. Zijn boek *Churches and the Crisis of Decline* verschijnt in 2022, net als *The Church After Innovation*. In 2023 zien opnieuw twee boeken het daglicht: *Church in an Age of Secular Mysticism* en *When the Church Stops working*. Dit laatste boek, dat hij samen met Blair Bertrand schreef, is een populariserende samenvatting van zijn denken. Onder de titel *Wachten op God* verscheen het in 2024 ook in het Nederlands. Ik verwijs voor een nadere kennismaking met Andrew Root en zijn publicaties naar een artikel van mijn hand in [Kontekstueel](#). Root heeft weinig vertrouwen in de overname van seculiere inzichten en strategieën binnen de kerk. In mission statements, beleidsplannen, het zoeken naar innovatie en uniciteit (exclusieve verkoopargumenten!) en andere management-achtige benaderingen ziet hij geen heil. Dat geldt ook voor religieus ondernemerschap. Hij ziet in Amerika te veel (mega)kerken meebewegen in dit soort strategieën. Root ziet de kerk niet ontstaan in Handelingen 2 (de uitstorting van de Geest), maar in het wachten waartoe Jezus zijn leerlingen oproept in Handelingen 1. Dit wachten is hoogstnoodzakelijk als tegengif tegen de versnelling waar onze samenleving aan lijdt (Hartmut Rosa) en waaraan ook kerken en individuen vaak nauwelijks kunnen ontsnappen. Root is hier scherp: 'Alleen door te sterven kunnen we de versnelling stoppen. Een andere manier is er niet. Alleen door te sterven kan de kerk voorbij de crisis van krimp komen (wat geen echte crisis is), en de crisis van Gods handelen in de wereld binnengaan' (54). Door te spreken over 'de crisis van Gods handelen' voorkomt Root dat dit wachten een nieuwe opbouwstrategie wordt. Hier komt Karl Barth om de hoek kijken. We kunnen alleen maar een God leren kennen die onkenbaar is. God is God, wij zijn mens en niet God. Over Hem kunnen we niet beschikken. Dat besef maakt ons bescheiden en receptief en juist die receptiviteit hebben we meer dan ooit nodig in onze tijd.

Nadenken over vitaliteit en (re)vitalisering gebeurt niet enkel op het niveau van lokale gemeenten en parochies. Ook op een 'hoger' niveau wordt hierover nagedacht. In 2019 verscheen het PKN-rapport [Mozaïek van kerkplekken](#) waarin de Protestantse Kerk ook kerkordelijk gezien een koers uitzette richting meerdere vormen van kerk-zijn naast elkaar. Het mag duidelijk zijn dat dit echt nog een zoektocht is. In 2024 verscheen het boek *Mixed Ecology* waarin dieper wordt nagedacht over de vraag hoe verschillende vormen van kerk-zijn in een gezond ecosysteem kunnen samenleven. De auteur, Ed Olsworth-Peter, stapte over van 'mixed economy' naar 'mixed ecology'. In mijn ogen is dat winst. De taal van ecologie en ecosystemen roept een andere wereld op dan economische taal. Zo begrijpen we vanuit de huidige ecologische crisis de kwetsbaarheid van systemen. Dat geldt ook voor de *mixed ecology* van kerken. Deze beeldtaal helpt om de samenhang te zien van allerlei vormen van kerk-zijn, een samenhang die lang niet altijd ervaren en benut wordt. Ook in de kerk is ecologisch evenwicht niet gegarandeerd, ook niet in relatie tot de (seculiere) omgeving. Het boek is gewijd aan de vraag hoe kerkelijke diversiteit vruchtbaar kan worden. Parallel aan het hierboven genoemde PKN-rapport benadrukt Olsworth-Peter in dit verband onder meer het belang van 'mixed ecologists', leiders die zowel verbonden zijn met als een antenne hebben voor klassieke en nieuwe vormen van kerk-zijn.

In de Rooms-katholieke wereldkerk is momenteel veel aandacht voor 'synodaliteit'. In 2023 was er een bisschoppensynode, getiteld 'Voor een synodale Kerk: communio, participatio, missio'. Ter voorbereiding daarop werden overal in de wereld gesprekken gevoerd om de stem van 'gewone' katholieken te horen. In dit proces van naar elkaar luisteren kan worden ontdekt welke weg de Heilige Geest met de Kerk wil gaan. Onder redactie van Jos Moons en anderen verscheen in het

kader van dit proces de bundel *Op weg naar een luisterende kerk*. Het boek kent drie delen. Het eerste gaat over de synodaliteit in verleden en heden binnen de RKK. Het tweede deel behandelt de aanpak binnen verschillende bewegingen en landen binnen de Rooms-katholieke wereldkerk. In het derde deel wordt gekeken naar andere kerkgenootschappen: hoe pakken zij het luisteren aan? Jos Moons – een van de redacteurs van het boek – noemt in het slotartikel vijf belangrijke grondhoudingen: openheid voor de Geest, een pelgrimerende houding, broederlijke en zusterlijke gelijkwaardigheid, spiritueel aanvoelen wat de goede weg is en tenslotte luisterend leiderschap en dialogische gehoorzaamheid. Voor deze grondhoudingen is vorming van het hoofd niet voldoende, ook de ziel zal gevormd moeten worden. Dat geldt zeker ook voor leidinggevend. Ze zullen weer leerling moeten willen zijn.

Tot slot van deze paragraaf over (re)vitalisering verwijs ik naar de rubriek ‘Wegen tot vernieuwing. Praktijkberichten uit gemeente en parochie’ in het theologische tijdschrift [Inspirare](#). Elke aflevering bevat een praktijkverhaal van een geloofsgemeenschap in beweging. Aansluitend is er dan telkens een reflectie op dit praktijkbericht van Nadine van Hierden (docent/trainer organisatiekunde PThU) en ondergetekende. De jongste afleveringen zijn op [Researchgate](#) digitaal beschikbaar.

Discipelschap

In februari van 2024 kwam Kees Kraaienoord, voorganger in de sterk gegroeide Mozaiek 0318 gemeente (Veenendaal), met kritiek op de eigen Mozaiek-cultuur: doen we nog iets aan omvorming van mensenlevens, roepen we nog op tot omkeer? Zijn gemeente ontstond in 2012, maar inmiddels zijn er [14 Mozaiek gemeenten](#), verspreid over het land. Het motto van de gemeenten is ‘je bent welkom zoals je bent’. Maar Mozaiek wil kennelijk toch voorbij komen aan een vooral therapeutisch, bevestigend geloofsleven. Hoe ze dat wil doen, zal een punt van intern beraad zijn, maar het signaal is duidelijk. Dit signaal is misschien wel tekenend voor de gegroeide aandacht voor discipelschap en de ontwikkeling daarvan. Het is daarbij wel goed te melden dat de term ‘discipelschap’ bepaald niet bij iedereen even goed scoort. Het heeft een evangelicale reuk. Aarzeling op dit punt is bijvoorbeeld zichtbaar in de Nederlandse pionierswereld. Michael Moynagh, de huistheoloog van de Britse *fresh expression* beweging en belangrijk voor de Nederlandse pioniersbeweging, kan ongeremd spreken over ‘exploring discipelschap’ als een van de vijf kernmomenten in de zogenaamde pioniersreis. Binnen de Nederlandse pionierswereld is het format van deze [reis](#) overgenomen, maar de Nederlandse benaming van dit kernmoment was in eerste instantie veel terughoudender: ‘gelooven verkennen’. Op een later moment is dat overigens ook weer iets aangescherpt. Het heet nu ‘geloofsleven verkennen’. Maar los van de taal lijkt er breed binnen de kerken het besef te zijn dat ze geroepen zijn om de transformatie van mensenlevens te bemiddelen en te stimuleren. De kerk is immers een gemeenschap van leerlingen van Jezus Christus en dat impliceert verandering en groei. Veelzeggend in dit verband is het opschrift van de slotverklaring van de zendingsbijeenkomst van de Wereldraad van Kerken in Arusha (2018): [‘Een oproep tot discipelschap’](#).

Als eerste publicatie noem ik een boek van de Amerikaanse theoloog John Mark Comer (1985). Hij werd in het *Nederlands Dagblad* de nieuwe Tim Keller genoemd. Of het zo’n vaart zal lopen, moeten we afwachten, maar zijn boeken doen het wel goed. Comer groeit op in een evangelische omgeving en sticht samen met anderen in Portland, Ohio de Bridgetown Church. Die kerk ontwikkelt zich tot een megakerk met meerdere vestigingen. Hij rent zich rot in deze gemeente, maar komt na verloop van tijd tot bezinning. Zo is het leven niet bedoeld. Dat leidt onder andere tot het boek *The Ruthless Elimination of Hurry*, een bestseller in Amerika. De Nederlandse vertaling *De radicale uitbanning van haast* is inmiddels ook al een aantal keren herdrukt. Ik concentreer me hier op zijn boek *De Weg volgen*, dat gaat over discipelschap. De filosofen Dalles Willard en James K. Smith en voorganger en schrijver John Ortberg zijn voor hem belangrijke inspiratiebronnen. De boodschap van het boek is in zijn kern eenvoudig: als christen moet je een leerling van Jezus willen zijn. Dat is natuurlijk een open

deur, maar toch ook weer niet. Comer signaleert namelijk dat waarachtig discipelschap onder Amerikaanse gelovigen helemaal niet zo vanzelfsprekend is. Voor Comer raken we daarmee aan een belangrijk probleem binnen de kerken. Hij keert zich – om het met Bonhoeffer te zeggen – tegen ‘goedkope genade’. Met Smith benadrukt hij de spirituele kracht van gewoontevorming. Discipelschap veronderstelt discipline en oefening. We zullen moeten oefenen en ons daarbij laten bijstaan door goede leefregels. Dat is zijn concrete voorstel in het slothoofdstuk. Een leefregel garandeert op zich niets, maar kan helpen te groeien in aandacht, concentratie en liefde. Hij komt tot negen gebieden waar je met behulp van leefregels kunt oefenen en kunt groeien als gelovig mens: sabbat, afzondering, gebed, vasten, Bijbellesen, gemeenschap, vrijgevigheid, getuigen en dienen. De negen zijn niet van bovenaf gedropt in zijn gemeente, maar gegroeid en beproefd in het leiderschapsteam. Toen ze daar ontdekten hoe heilzaam de regels waren voor hen als team en als individu daarbinnen, hebben ze deze leefregels ook aan de gemeente voorgelegd. We horen overigens niet hoe de gemeente dit heeft opgepikt.

Uitgeverij Wipf & Stock publiceerde in 2022 twee heel verschillende boeken over discipelschap. Vaak waait binnen uitgeverijen de wind uit ongeveer dezelfde richting, maar hier is echt sprake van heel andere geluiden. De boeken laten zien hoe breed de invulling van discipelschap uiteen kan waaieren. Jesse Hamilton (VS) beschouwt zichzelf als een *evangelical*, maar ziet een gebrek aan echt discipelschap binnen veel van deze kerken. Discipelschap betekent een radicale overgave en toewijding aan Jezus Christus. Dat vraagt om heiligheid (hfst. 2), gebed en openheid voor de Heilige Geest (hfst. 3), missionaire bewogenheid en inzet (hfst. 4) en het opgeven van afgoden (hfst. 5). Opmerkelijk in het vierde hoofdstuk over missie is zijn stelling dat niet iedereen geroepen is missionair te worden. Daarvoor worden in de gemeente specifieke mensen geroepen en gezalfd. De gemeente zendt deze mensen vervolgens uit en legt zich zelf toe op missionaire voorbede. Hamilton ziet dus niets in iets als missionaire democratisering die zich ook uit in de komst van parakerkelijke missionaire organisaties en bewegingen. In het zesde hoofdstuk legt hij zijn theologische papieren duidelijk op tafel door in te gaan op drie gevoelige thema's. Subjectivering heeft geleid tot de brede LHTBIQ+ beweging die de door God gegeven sociale en psychologische grenzen in zijn ogen pijnlijk overschrijdt. Vervolgens besteedt hij aandacht aan sociale gerechtigheid. Deze verdient meer aandacht dan ze krijgt binnen evangelische kerken, maar hij meent daarbij dat kerken vooral voor anderen moeten opkomen, niet voor zichzelf. Tenslotte kritiseert hij de toenemende ruimte voor vrouwen in de publieke ruimte van de kerk. Bijbelse gehoorzaamheid legt het in zijn ogen af tegen persoonlijke ambitie.

Een heel andere toon treffen we aan in het boek van Robert Vande Kappelle (VS), emeritus hoogleraar in *religious studies* en theologisch opgegroeid met onder meer Robinson, Bultmann en Tillich. Met klassieke dogma's heeft hij niet veel op. Hij begint niet met wat discipelschap is of zou moeten zijn, maar met de discussie rond de verhouding tussen wetenschap en religie en met aandacht voor temperament en persoonlijkheidstypen. Discipelschap is geen *one size fits all*. Gelovigen vullen vanuit wie ze zijn (geworden) discipelschap heel persoonlijk in. Bij de invulling van wat discipelschap is, gaat hij vooral uit van de twee boeken van Lucas, zijn evangelie en het boek Handelingen. Met name het Lukas-evangelie heeft grote aandacht voor armoede en rijkdom en in dat spoor komt Vande Kappelle vooral uit bij maatschappijkritische invullingen van discipelschap. Radicaal discipelschap brengt ons valse zelf om zeep en maakt ruimte voor ons ware zelf. Alleen dit laatste heeft eeuwigheidswaarde. Ons valse zelf valt domweg niet te vereeuwigen. Ons ware zelf rust in Christus, archetype van de ware zelf, de ware mens. Discipelschap vraagt om een totale toewijding. 'Jezus is Heer' is een alles omvattende werkelijkheid.

Wim Dekker, emeritus PKN-predikant en auteur van meerdere boeken, publiceerde in 2023 het boek *Oproep tot omkeer*. De ondertitel luidt *Over bekering en bestaansverheldering*. Hij zoekt meer ruimte voor existentiële bekering en vernieuwing. In de kerk wordt daar in zijn ogen te weinig over

gesproken. Vanuit de Bijbel en de protestantse traditie (o.a. Calvijn, de gereformeerde belijdenisgeschriften, Barth) wordt verbinding gemaakt met de hedendaagse mens en de cultuur van nu. Hij bespreekt onder andere *De tweede berg* van David Brooks, een min of meer seculier boek over bekering. Concreet wordt hij rond het thema duurzaamheid. Op dit punt zullen we ons echt moeten bekeren.

De auteurs van het boek *Spiritual Formation in Local Faith communities* (Pembroke e.a.) constateren dat pastoraat in de kerk heel gemakkelijk versmald kan raken tot crisispastoraat. De pastor komt dan pas in beeld op scharniermomenten in het leven en vaak is zijn of haar functie dan een troostende of bevestigende. De auteurs van dit boek – onder wie Theo Pleizier (PThU) – leggen zich daar niet bij neer. De kerk mag ook mensen uitdagen, ze vanuit het Evangelie uit hun comfortzone halen. Ze realiseren zich daarbij dat de prediking de kar van spirituele groei en omkeer in z'n eentje niet kan trekken. Maar hoe kan het dan wel? Ze hebben met behulp van gesprekskaarten een methode ontwikkeld die pastores kan helpen om met gemeenteleden een weg te gaan die moet helpen om te groeien in de navolging van Christus. Ze onderscheiden vier spirituele velden: *spiritual practices*, *spiritual character*, *moral character* en *emotional well-being*. Binnen elk veld onderscheiden ze tien aspecten. Om een voorbeeld te geven: binnen het veld van moral character zijn dat onder meer gerechtigheid, nederigheid, compassie en integriteit. Deze aspecten worden op de kaarten kort uitgelegd. De gesprekspartner van de pastor krijgt de set kaarten waarop de velden met hun aspecten staan genoteerd mee naar huis. Hij of zij kan daaruit een keuze maken: op welke vlakken liggen voor mij de grootste moeiten, hobbels en uitdagingen? In totaal volgen er dan zes gesprekken: een introducerend gesprek, vervolgens vier gesprekken over de elk van de vier velden, toegespitst op een of meer aspecten, en tenslotte een afrondend gesprek.

De methode maakt een gericht gesprek over spirituele uitdagingen mogelijk: hoe kan ik stappen zetten op terreinen die ik niet gemakkelijk vind en waarop ik mogelijk zelfs steeds opnieuw de mist inga? De auteurs van het boek zijn ook de ontwerpers van de methode en hebben in de eigen kerkelijke traditie en cultuur de aanpak uitgeprobeerd. Deze bleek goed te werken. Uiteraard vraagt het van de pastorant het verlangen om te groeien in mens-zijn en zal er vertrouwen moeten zijn tussen pastor en pastorant. Het boek biedt vooral een theoretische achtergrond bij de methode. Dat doet het onder andere door aandacht te vragen voor de pastor als spirituele, psychologische en morele gids, door vanuit verschillende contexten en culturen te kijken naar het ontwikkelde model en door de positieve psychologie te presenteren als zijnde belangrijk voor het pastorale handelen in onze tijd. Ik vraag mede aandacht voor dit boek omdat er gewerkt is aan een Nederlandse vertaling van de methode. Er is inmiddels [een set kaarten](#) beschikbaar, inclusief een toelichting en een handleiding.

Wellicht een wat vreemde eend in de bijt van discipelschap is de promotiestudie van Baptisten-voorganger Yme Horjus. Hij deed onderzoek naar de plek van tucht binnen de baptistische traditie. Hij promoveerde er op in december 2020 aan de Theologische Universiteit Kampen. Zijn proefschrift verscheen onder de titel *Elkaar aanspreken*. De doelstelling van zijn onderzoek luidde als volgt: 'het ontwikkelen van inzichten en het doen van aanbevelingen met betrekken tot het versterken en vergroten van het draagvlak voor tucht in de baptistengemeenten' (28). In zijn empirische deel signaleert hij de enorme verlegenheid met iets als tucht. Onder meer secularisering, pluralisering en individualisering spelen hier een rol. Persoonlijke ervaringen van de geïnterviewden met tuchtmaatregelen blijken vooral ook negatief te zijn. Origineel was de vraag aan zijn gesprekspartners of ze zelf bereid waren aangesproken en gecorrigeerd te worden. Deze vraag overviel de meesten van hen. Met allerlei mitsen en maren antwoordden ze vaak toch positief, maar Horjus merkt daarbij wel direct op dat hier sociale wenselijkheid op de loer ligt. Aan het einde van zijn boek komt hij met het begrip 'accountability' als mogelijk concept voor de onderlinge relaties binnen de gemeente. Het begrip is in het bedrijfsleven behoorlijk ingeburgerd geraakt. Zijn

gesprekspartners zien er ook wel iets in voor het functioneren van de kerkelijke gemeente. In zijn eigen kerkelijke baptistische traditie is deze 'bottom-up' benadering ook heel erg passend. 'Tucht' gebeurt niet van bovenaf, maar moet primair plaatsvinden binnen de onderlinge relaties in de gemeente. De praktijk is echter meestal anders. Er is grote aarzeling elkaar aan te spreken, niet alleen bij gemeenteleden, maar ook bij voorgangers. De laatsten zijn vaak sterker in het bevestigen van mensen in hun leven dan in het oproepen tot bekering en het loslaten van elementen die niet sporen met de weg van de navolging. Horjus ziet graag dat voorgangers meer een profetisch tegenover in de gemeente durven zijn, uiteraard wel met empathie en zorgvuldigheid, maar tegelijk met een zekere concreetheid. Hij spreekt in dit verband waardierend over paus Franciscus die het heeft over 'ecologische zonden'. Horjus legt met zijn dissertatie een grote uitdaging in het midden van de gemeente: hoeveel ruimte is er voor onderlinge correctie en tegenspraak?

Discipelschap in ons land is een kwestie waarover je in alle vrijheid kunt beslissen. Dat is echter bepaald niet overal het geval. Niet minder dan 1 op de 7 christenen – zo'n 350 miljoen mensen – hebben te maken met achterstelling en verdrukking. [Open Doors](#) zet zich voor hen in. Deze internationale organisatie wil nu ook in theologische zin de wereld van vervolging dichterbij halen. In dat kader verscheen het boek *Lijden met Christus*, inmiddels vertaald in het Engels. Wat kunnen we van vervolgte christenen leren? Hoe kunnen ze ons theologisch denken én onze kerkelijke praktijk verrijken? De auteur, theoloog Willem van der Deijl, maakt duidelijk dat lijden wezenlijk hoort bij de weg van de navolging. Pasen bestaat niet zonder Goede Vrijdag. De Opgestane kunnen we herkennen aan zijn wonden. De lijdende kerk kan ons bevrijden uit een gemakzuchtig en al te comfortabel christendom. Zijn boek is vooral een theologische correctie op en vervolgens een uitdaging aan een op gemak georiënteerde kerkelijke praktijk. Hij schrijft dat lijden nooit de essentie is van onze roeping, maar wel de consequentie. Open Doors zoekt in dit kader momenteel ook nadrukkelijk contact met theologische opleidingen.

Leiderschap in de kerk

Arjan Zantingh is voorganger binnen de Stadskerk in Groningen, een grote gemeente binnen het verband van de Vrije Baptistena. Hij dook in de Bijbel met een leiderschapsbril op en dat leidde tot het boek *Leiderschapslessen uit de Bijbel*. Allerlei leiders in de Bijbel komen voorbij, onder wie Mozes, Abigail, Daniel, David, Nehemia, Jezus en Petrus. Daarbij vraagt Zantingh steeds aandacht voor uiteenlopende aspecten van leiderschap. Integriteit is bij dit alles wel een sleutelwoord.

Zelfonderzoek van leiders heeft in het boek een belangrijke plaats. Daarbij laat de auteur ook zichzelf zien. Bijbelse verkenningen en moderne sociaalpsychologische inzichten en duidingen vloeien in elkaar over, misschien soms iets te gemakkelijk. Integer en wijs leiderschap is in onze tijd belangrijker dan ooit. De gemiddelde gemeente staat immers onder druk en daarmee vrijwel automatisch ook de voorganger. Dat vergroot de kans op ongelukken.

Pierre Everson Cannings, docent en pastor, ondernam een soortelijke poging als Zantingh, maar hij beperkt zich tot het leiderschap van Petrus en Paulus. De focus in zijn boek *Leading Beyond* ligt daarbij op hun verbindend vermogen. Ze hadden beiden te maken met een enorme uitdaging: de komst van niet-Joden binnen een aanvankelijk Joodse beweging. De setting waarin hij deze zoektocht onderneemt is die van de sterk gesegregeerde Amerikaanse samenleving, die je weerspiegeld ziet in de kerken. In Nederland ligt dat niet principieel anders. Voor verbindend leiderschap is volgens Cannings allereerst een eigen transformatie van de leider nodig. Paulus had zijn Damascus ervaring en Petrus had de alles veranderende ontmoeting met de heidense centurio Cornelius. Dit type leiderschap is bepaald ook ongemakkelijk, want kritiek, conflicten en het vertrek van gemeenteleden zal niet uitblijven.

Reinier Sonneveld schreef *Relideto*, een boek over religieuze manipulatie. Gelukkig is dit niet dominant binnen de kerken, maar toch zijn er telkens weer berichten over voorgangers en andere

leidinggevend en die zich hieraan bezondigen. Sonneveld laat zien hoe hier subtiele mechanismen werken, hoe leiders vanuit hun machtspositie gaandeweg en vaak sluipenderwijs kunnen worden meegezogen naar destructieve vormen van leiderschap. Hij schreef het boek vooral vanuit de slachtoffers. Hij wil hen helpen weer los te komen van deze vormen van manipulatie. Toch is het boek ook voor voorgangers relevant, want elke voorganger heeft immers macht en niemand is daarvoor ongevoelig. Heel gemakkelijk verschuift dienende macht naar heersende macht. Maarten Wisse en anderen schreven in 2023 vanuit de Protestantse Kerk in Nederland het boek *Geroepen door Christus*. In het boek staat het ambt centraal. Het boek denkt vanuit de *missio Dei* over het ambt. Het ambt is binnen de PKN al lang in discussie, maar de komst van kerkelijk werkers en missionaire pioniers heeft het vraagstuk nog eens geïntensiveerd en extra urgent gemaakt. Zij pasten niet in het vigerende ambtelijke plaatje binnen de kerk. Het boek gaat met name over het geordineerde ambt van voorganger, veel minder over de (dus niet-geordineerde) ambten van ouderling en diaken. Het boek maakt ruimte voor differentiatie en een zekere hiërarchie binnen het ene geordineerde ambt van dienaar des Woords. Ook houdt het boek ruimte open voor een vierde ambt, dat van de kerkelijk werker. De PKN-synode van juni 2024 besloot echter dat dit vierde ambt niet nodig is. In plaats daarvan kunnen nu ook HBO-theologen gaan werken als dienaar des Woords. Met name in academische kringen is dit besluit bepaald niet door iedereen met gejuich ontvangen.

Het kerkgebouw

Rob Mascini, een Nederlandse Rooms-katholieke diaken, schreef het boek *Nog is het licht in de tempel niet gedoofd*. Vanuit zijn zeer ruime ervaringen met kerksluitingen (hij maakte er niet minder dan zeven van dichtbij mee!) pleit hij voor het zoveel mogelijk openhouden van kerkgebouwen. Ook internationaal heeft hij goed rondgekeken en al die ervaringen hebben geleid tot een bewogen pleidooi niet te snel en te steriel te handelen rond kerksluitingen. Het boek is vooral een gepassioneerde onderstropping van het belang dat gebouwen in het geloofsleven van gelovigen hebben. De beleidsmakers binnen de Protestantse Kerk in Amsterdam (PKA) zullen vermoedelijk het boek van Mascini niet kennen, maar de PKA heeft wel een belangrijke stap gezet. Ze zet zich maximaal in om de huidige kerkgebouwen open te houden. Ze zoekt blijkens het [beleidskader 2023-2027](#) zelfs naar de uitbreiding van het aantal kerkplekken in de stad. Zichtbaarheid doet er toe. Kort noem ik hier ook het boek [Tussen erfgoed en eredienst](#) van Elza Kuyk. Ze portretteert vier monumentale protestantse kerkgebouwen (Amersfoort, Amsterdam, Zwolle en Utrecht) die zowel een religieuze functie hebben als beschikbaar zijn voor ‘seculier’ gebruik. Dat is een formule die in de toekomst vermoedelijk alleen maar zal toenemen en daarbij kunnen de ervaringen die Kuyk doorgeeft zeer behulpzaam zijn. Ze merkt op dat ondanks – of dankzij? – de secularisatie het toegenomen meervoudig gebruik van kerkgebouwen ertoe leidt dat meer mensen dan in het verleden in de kerk komen. Het boek is de handelseditie van haar dissertatie uit 2022. Het boek is in open access beschikbaar.

Aandacht voor het kerkgebouw is er tenslotte ook in het essay *Verlangen naar het heilige* van CHE-lector Jan Martijn Abrahamse. Zijn onderzoeksprogramma cirkelt rond het heilige en daarbij besteedt hij ook aandacht aan het anders-zijn van kerkgebouwen. In een tijd waarin maar weinig meer heilig lijkt te zijn, dienen kerken hun gebouwen – zeker hun monumentale! – te koesteren. Abrahamse haalt de Franse filosoof Foucault aan die in dit verband spreekt van ‘heteropie’, dat wil zeggen andersoortige plaatsen die contrasteren met het alledaagse, maar tegelijk fysiek gezien juist deel uitmaken van dat alledaagse.

Missionair kerk-zijn

Zoals in de inleiding al werd gezegd, is deze paragraaf heel beperkt omdat in een vorig literatuuroverzicht in Handelingen tal van missionaire boeken al zijn besproken. Hier beperk ik me tot vier publicaties.

Jack Barentsen, hoogleraar praktische theologie aan de ETF in Leuven, en Oeds Blok, externe docent aan dezelfde instelling, schreven samen *Wakker in Gods wereld*. Beiden hebben hun sporen ruimschoots verdiend in de (missionaire) praktijk. Het boek kent drie hoofddelen: houding, bronnen en praktijken. De hoofddelen zijn vervolgens weer onderverdeeld in hoofdstukken. Bij houding zijn dat wakker, vertrouwen en leren, bij bronnen plaats, evangelie en gaven en bij praktijken zijn het gemeenschap, vieren, missie en leiden. Elk hoofdstuk eindigt met voorzetten voor reflectie en gesprek. De grondtoon van het boek is die van de *missio Dei*. God is werkzaam aanwezig in deze wereld en het is zaak dat de kerk wakker genoeg is om die werkzaamheid op te merken en zich er door te laten bepalen. *Kerk-zijn in de 21^e eeuw* – de ondertitel – is voor de auteur hoe dan ook missionair kerk-zijn. Het betekent dat meer binnenkerkelijke aspecten van het leven van een gemeente minder in beeld komen. Zeker Jack Barentsen heeft het *missio Dei* paradigma zich pas gaandeweg toegeëigend. Hij schrijft daar heel open over. Hij heeft in de loop der jaren de beweging gemaakt van missie als ‘expansie’ naar missie als echte en diepe ‘ontmoeting’ (307,308). Die laatste positie kleurt het boek fundamenteel. Dat komt bijvoorbeeld ook tot uiting in de keuze elk hoofdstuk in te kleuren vanuit interviews met vooral ‘gewone’ voorgangers en pioniers. Ze hebben deze practici echt willen ontmoeten. Het gaat Barentsen en Blok in ontmoetingen tussen kerk en ‘wereld’ om solidariteit, niet om liefdadigheid (303).

Het *missio Dei* concept is, zoals gezegd, cruciaal in het boek. De auteurs hebben mede vanuit hun soms grensverleggende praktijkervaringen een royale blik als het gaat om ‘sporen van God’. Het Koninkrijk is ruimer dan de kerk. Barentsen en Blok willen nadrukkelijk ‘van onderop’ theologiseren. Tekenend hiervoor is bijvoorbeeld dat het hoofdstuk ‘plaats’ voorafgaat aan het hoofdstuk over ‘evangelie’. Ook de ruime plek voor interviews met voorgangers, pioniers en anderen loopt weg uit deze keuze. De ervaringen, verlangens en zoektochten van de geïnterviewden zijn herkenbaar en houden het boek *down to earth*. Maar wat ik dan mis, is hoe het denken en handelen van deze personen hun gemeenschap kleurt. Het boek gaat immers niet primair over leiders en leiderschap (wel is daar dus een apart hoofdstuk aan gewijd), maar over de kerk als lichaam, als entiteit. Kunnen de geïnterviewde leiders hun gemeente of gemeenschap werkelijk meenemen op de weg van missionair kerk-zijn?

Dick Wolters, pionier-predikant in Amsterdam, promoveerde eind 2024 aan de PThU op een dissertatie, getiteld *De kerk als contrastgemeenschap*. Zijn centrale onderzoeksvraag was de volgende: ‘op welke manier kan het begrip contrastgemeenschap vruchtbaar zijn voor het nadenken over het eigene van de kerk en over de roeping en relevantie van de Nederlandse kerk in een seculiere tijd?’ (23). Hij neemt daarbij het denken van Stanley Hauerwas als uitgangspunt. In onze *post-truth* tijd zoekt hij het dialogische gesprek met seculiere denkers. In zijn dissertatie voert hij het gesprek met Hans Boutellier, Bas Heijne en Ad Verbrugge. Zijn openheid voor seculiere denkers blokkeert gevoelens van kerkelijke superioriteit en kleurt ook de invulling van de kerk als contrastgemeenschap. Het contrast met de samenleving is niet het gevolg van het handelen van de kerk, maar is kern van de zaak. Dat maakt de kerk bescheiden, want die kern ligt buiten haar zelf. Daar gaat ze zelf niet over, haar waarheid is niet haar bezit. De kerk heeft geen enkele grond zich te verheffen boven de seculiere samenleving. Ze trekt ook geen muren op, integendeel. ‘Daarmee kent de contrastgemeenschap een principiële openheid voor de wereld. Het gesprek met de ander is niet alleen mogelijk, het is ook noodzakelijk. Daarin wordt de kerk namelijk gevormd door God, die haar in de (seculiere) ander ter verantwoording roept’ (295). Dat is lang niet altijd eenvoudig, maar het helpt de kerk wel (meer) kerk van Christus te worden. De kerk als contrastgemeenschap is dus bij Wolters primair een lerende, ontvankelijke, dialogische kerk, volop bereid zich te laten bevragen.

Koos Tamminga deed als promovendus aan de Theologische Universiteit Kampen (nu Utrecht) etnografisch onderzoek rond het thema 'inclusief kerk-zijn'. Onder de titel *Receiving the Gifts of Every Member* verscheen zijn dissertatie in 2020. Strikt genomen is zijn onderzoek geen missiologische studie, maar omdat de casestudy binnen het onderzoek zo'n sterke oriëntatie heeft op de omgeving, bespreek ik het boek toch hier. Hij deed onderzoek binnen 'Hart voor Vathorst' in Amersfoort. In 2015 vonden een lokale kerk en aanbieders van zorg voor mensen met een beperking in deze stad elkaar in het besluit samen een nieuw multifunctioneel gebouw te betrekken. Een kernwoord bij dat verlangen was 'inclusie'. De zoektocht om zover te komen was langdurig, intensief en ook niet altijd gemakkelijk. Zeker voor de kerk was het een ingrijpende stap om nauw betrokken te raken bij de wereld van zorg en te moeten onderhandelen met allerlei zakelijke partners. Uiteindelijk heeft het proces geresulteerd in de bouw van een gemeenschappelijk gebouw, waar ongeveer 100 mensen wonen in verschillende woongroepen, waar werk voor hen is in de vorm van dagbesteding, waar kinderen naar de kinderopvang komen, waar bezoekers in het restaurant iets kunnen eten en drinken en waar op zondag de gemeente haar vieringen heeft. Zijn onderzoeksvraag was deze: 'What contribution does the example of Hart van Vathorst make to theological reflection on the inclusion of people with disabilities in the church?' (13). In zijn dissertatie heeft Tamminga in het bijzonder aandacht voor de theologie van de deelnemende gemeente. Inclusie is meer dan integratie omdat het tweerichtingsverkeer impliceert. Er wordt niet alleen ruimte gemaakt voor 'anderen', maar deze 'anderen' hebben ook – mede vanuit hun 'anders-zijn' – een substantiële bijdrage. Hier loopt zijn pleidooi parallel aan dat van het hierboven besproken boek *Beyond Multiculturalism*. Inclusie vraagt om een receptieve ecclesiologie, waarin ontvankelijkheid een sleutelwoord is. Op dit punt is nog veel te leren, aldus Tamminga, maar tegelijk ziet hij ook rijke bronnen daarvoor binnen het christelijk geloof. Een korte samenvatting van zijn dissertatie schreef hij in 2021 voor het tijdschrift [Handelingen](#). Ook schreef hij samen met de predikant van de in het project betrokken gemeente, Joost Smit, en Hans Schaeffer, hoogleraar praktische theologie aan de TUU, het boek *Kerkzijn als antwoord*. Met dit boek willen ze de zoektocht naar inclusie in een tijd van krimp en transitie toegankelijk maken voor een breder publiek. In dat kader verscheen digitaal ook [een zesdelige cursus](#).

Miranda Klaver schreef een etnografische studie over Hillsong, met name over de gemeenten in [Amsterdam](#) en New York. Strikt genomen is ook dit geen missiologische studie, maar ik bespreek het boek toch hier omdat Hillsong sterk missionair is. Het gaat Klaver in haar boek *Hillsong Church om lived religion*. Hillsong Church – ooit ontstaan in Australië, maar inmiddels een wereldmerk, zeker ook door de muziek die ze produceert – is in haar ogen interessant omdat ze laat zien hoe in urbane, sterk dynamische omgevingen, kerken internationaal kunnen opereren. In Nederland hebben alleen Rotterdam en Amsterdam deze kerk binnen de stadsgrenzen. 'Hillsong Church is one of the influential expressions of Pentecostal Charismatic Christianity today and presents a bird's eye view of how Christianity is changing in our contemporary world.' (21) Een kerk als Hillsong speelt sterk in op onze multimediale cultuur en weet daarmee vooral jongere generaties te bereiken. Een kaartenbak kent de kerk niet. Het internationale netwerk is ook niet iets als een (nieuwe) denominatie. Bestaande kerken kunnen als een soort van franchiser de Hillsong formule overnemen, inclusief de centrale aansturing vanuit Australië. Vooral de muziek is een *identity marker*. Klaver spreekt van 'mediatisering' ('*mediatization*') van het christelijk geloof en van religieus leiderschap. In dit gebruik van sociale media is een kerk als Hillsong veel verder dan de gemiddelde Nederlandse kerk.

Overige publicaties

Clare Watkins schreef in 2020 het boek *Disclosing Church*. Het boek ligt in het verlengde van een eerdere publicatie, *Talking about God in Practice* (2010, met onder andere Helen Cameron). Watkins heeft geen geloof in 'blueprint ecclesiologies' die te ver afstaan van de daadwerkelijke kerkelijke

praktijken. Het boek is ontstaan vanuit het team *Action Research Church and Society* (ARCS) dat van 2006–2011 op allerlei plekken onderzoek deed naar concrete (vooral missionaire) praktijken. Wat het team zocht, was ‘the discernment of “church” from faith-full living and attentive, multi-voiced conversation’ (x). Centraal staat de uitdaging hoe we het luisteren naar (‘gewone’) mensen en praktijken kunnen combineren met het luisteren naar de Geest. Hoe kunnen we theologisch gezien op een gezonde manier spreken over praktijken? De *four voices of theology* (*formal, normative, espoused, operational*) uit het genoemde boek uit 2010 keren terug in dit boek en worden verder uitgewerkt. Het onderzoeksteam bracht in de onderzochte plekken gesprekken op gang die daarvoor lang niet altijd gevoerd werden en zo beïnvloedde het onderzoek ook deze praktijken. De onderzoekspartners (co-creatie) kwamen daardoor dicht bij de kern van kerk-zijn. Vanuit deze theologische *re-centring* ziet Watkins drie ecclesiologische kernelementen: *edgelessness, fragility* en *the call to discernment*. De rand van de kerk is diffuus, dat geldt ook voor elke lokale christelijke gemeenschap. Dit spoort met het concentrische denken over missionair kerk-zijn, zoals we dat zagen in verschillende publicaties, vermeld in mijn eerdere [literatuuroverzicht](#) uit 2023. Vervolgens is kwetsbaarheid inherent aan een kerk die zich openstelt voor de omringende samenleving, zeker als ze zich ook nog eens verbindt met mensen en groepen in ‘de marge’. Maar tegelijk is deze kwetsbaarheid niet bodemloos, maar juist gegrond in het werk van de Geest. Bij dit alles is onderscheidingsvermogen nodig, het vermogen van de kerk om zichzelf te worden en te blijven in een turbulente, veelkleurige wereld. De normatieve en de formele theologische stemmen kunnen daarbij helpen.

Merijn Wijma promoveerde aan de Theologische Universiteit Utrecht in 2022 op haar proefschrift *Een menigte die men tellen kan*. Het onderzoek betrof een historisch-geografische beschrijving van de ledentalontwikkeling van gereformeerde kerkverbanden in Nederland in de periode 1892-2015. Aan de hand van gegevens uit kerkelijke jaarboeken van zeven gereformeerde kerkverbanden en van de Gereformeerde Bond binnen (nu) de PKN heeft ze overzichten gemaakt van hun ledentalontwikkeling, demografische kenmerken, grensverkeer en de verspreiding van hun leden in Nederland. Haar promotieonderzoek leverde een schat aan vooral kwantitatieve gegevens op. De kerken bleken vooral door hoge geboortecijfers jarenlang te groeien, maar nu is er overwegend krimp. De onderzochte gereformeerde kerkverbanden groeiden nauwelijks door aanwas van nieuwe leden die van buiten een kerk kwamen. Het grensverkeer speelde zich voornamelijk af tussen de kerkverbanden (*‘circulation of the saints’*), waarbij een duidelijke beweging van strengere naar minder strenge kerken te zien was. Meer bevindelijke kerkverbanden (Gereformeerde Gemeenten, Gereformeerde Gemeenten in Nederland, Hersteld Hervormde Kerk, Gereformeerde Bond binnen de PKN) bleken een stabielere en langere groei te hebben dan de andere kerkverbanden (Gereformeerde Kerken in Nederland, Christelijke Gereformeerde Kerken, Gereformeerde Kerken vrijgemaakt, Nederlands Gereformeerde Kerken). Aan het begin van de ontwikkeling van de kerkverbanden woonden leden nog vaak in de grote steden; dat is verschoven naar kleine steden en grote dorpen. De onderzoekster ontdekte ook dat kerken op de Biblebelt langer groeiden en blijvend stabiel waren dan kerken buiten de Biblebelt. Opvallend was ook dat kerken in de buurt van een gereformeerde middelbare school het beter deden dan zonder zo’n school in de nabijheid. Bram van de Beek schreef onder de titel *Thuis* een klein boekje over de kerk. Hij is bepaald niet de man van ambitieuze gemeenteopbouwplannen en -trajecten. Hij erkent volmondig pessimist te zijn. Van de Beek ziet geen enkel heil in een nauwe verbinding tussen kerk en cultuur. Voor hem zijn het geordende ambt (dat ons beschermt tegen de ‘sterke mannen’ die hij in de samenleving en ook in de kerk ziet opkomen), een klassieke liturgische traditie en een sturende belijdenis de ankers van de kerk vandaag. Met conservatisme schiet de kerk niets op, maar ook niet met de waan van de dag. Ze zal de traditie in ere moeten houden. Met de doop is ons lot in de goede zin van het woord bezegeld, aldus Van de Beek.

Rik Torfs, rooms-katholiek kerkjurist en oud-rector van de KU Leuven, schreef een eveneens klein boekje over de kerk. Hij gaf het een provocerende titel mee: *De kerk is fantastisch*. Hij stelt dat het instituut 'kerk' per definitie onvolmaakt is, afhankelijk als ze is van mensen die per definitie onvolmaakt zijn (36). Hij wil ervoor waken kerk en geloof volledig met elkaar samen te laten vallen – zo'n hoge verwachting van het instituut leidt tot ontgoocheling. Het is volgens hem beter het instituut niet nodeloos op een voetstuk te plaatsen. In het verlengde hiervan ontwikkelt hij de zienswijze dat 'in het falen van het instituut de kracht wordt gevonden om christelijk te leven'. Het is 'een manier om de kerk, telkens wanneer haar optreden als kwetsend of ontgoochelend wordt ervaren, toch niet af te schrijven. Want humus, voedingsstof voor leven en geloof, hebben we altijd nodig' (44). En zonder verrotting geen humus. Torfs is beducht voor een 'zuivere kerk'. Het beeld van de kerk als hospitaal (paus Franciscus) bevalt hem wel: mensen komen daar met zeer uiteenlopende frequenties, maar wat ze delen is dat ze allemaal een kwaal onder de leden hebben.

Tot slot

Opbouw en vernieuwing van kerken moeten het uiteindelijk uiteraard niet van papier hebben. Daarom meld ik aan het einde van dit overzicht een paar praktijken. Zo is er recent een breed samenwerkingsverband ontstaan tussen de PThU en de PKN rond het onderzoeksproject '[Toekomstgericht Kerk-zijn](#)'. De al langer bestaande opbouwmethode [Nieuw Kerkelijk Peil](#) is hierin opgenomen. Deze uit Australië overgenomen methode heeft als vertrekpunt een enquête onder zoveel mogelijk leden van de gemeente. In de loop der jaren jaar is deze enquête uitgegroeid tot een wetenschappelijk onderbouwd instrument om het eigen kerkelijk leven te peilen. Binnen de nieuwe fusiekerk [Nederlandse Gereformeerde Kerken](#) (NGK) wordt deze methode ook gebruikt, maar daarnaast heeft ze ook haar eigen vernieuwingsproject: [Kerk 2030](#). Meerdere lokale gemeenten worden bij elkaar gebracht om samen gericht en systematisch te zoeken naar toekomst. De methode is ontwikkeld aan de met de NGK verbonden Theologische Universiteit Utrecht. Ik meld hier tenslotte ook het einde van het Werkverband Kerkelijk Opbouwwerk (WKO) in 2024. Dit interkerkelijke werkverband van professionals op het gebied van kerkontwikkeling en kerkopbouw werd opgericht in 1984. Aan de wieg stonden Jan Hendriks, Piet van Hooijdonk en Roger Weverbergh, alle drie pioniers in de wereld van de kerkopbouw. Het WKO bleef bescheiden qua ledenaantal, maar was een belangrijk ontmoetingsplatform voor opbouwwerkers en -denkers en heeft zo een belangrijke bijdrage geleverd aan de wereld van gemeenteopbouw. Daarbij speelde haar Nieuwsbrief een verbindende rol. De teloorgang van het WKO is een expressie van de kerkelijke krimp en het aangetaste geloof in de systematiek van gemeenteopbouw, maar het is gelukkig niet het hele verhaal. Vanuit ontvankelijkheid blijven kwetsbare kerken zoeken naar nieuwe toewijding.

Besproken publicaties

- Abrahamse, Jan Martijn (2024). *Verlangen naar het heilige. Herontdekken wat we verloren hebben*. Utrecht: KokBoekencentrum
- Bakker, Bert (2021) *Samenspel. Kansrijk veranderen in de kerk*. Houten: Ekklesia
- Barentsen, Jack en Oeds Blok (2024). *Wakker in Gods wereld. Kerk-zijn in de 21e eeuw*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief
- Barret, Desmond (2021). *Revitalizing the Declining Churches. From Death's Door to Community Growth*. Eugene: Wipf & Stock
- Beek, Bram van de (2023). *Thuis. Over de betekenis van de kerk*. Utrecht: KokBoekencentrum
- Cannings, Pierre Evenson (2024). *Leading Beyond. Biblical Leadership that Unites Opposition*. Eugene: Wipf & Stock
- Comer, John Mark (2024). *De weg volgen. Bij Jezus zijn. Op Jezus lijken. Als Jezus leven*. Leeuwarden: Ark Media

- Cook, Charles A. e.a., *Beyond Multiculturalism. Intentional Intercultural Congregations as an Expression of the Kingdom*. Eugene: Pickwick
- Deijl, Aarnoud van der (2023). *De toekomst van de kerk. Essay vol rouw en hoop*. Middelburg: Skandalon
- Deijl, Willem van der (2024). *Lijden met Christus. Een theologie van vervolging voor de kerk vandaag*. Open Doors. uitgeverij Plateau
- Dekker, Wim (2023). *Oproep tot omkeer. Over bekering en bestaansverheldering*. Utrecht: KokBoekencentrum
- Dijk, Gerrit van, Martijn van Leerdam (2023). *Krimp. Waarom de kerk naar de haaien gaat maar wij toch hoopvol zijn*. Utrecht: KokBoekencentrum
- Edwards, Kaury C. (2023). *Failure-sparked Innovation. The Key to Ensuring the Future of Local Churches*. Eugene: Cascade Books
- Evers-den Ouden, Rianca en Wilbert de Goei (2021). *Samensturing in de kerk. Samen op weg naar een bloeiende gemeente*. Utrecht: Kokboekencentrum
- Hamilton, Jesse (2022). *Discipleship and the Evangelical Church. A Critical Assessment*. Eugene: Wipf & Stock
- Heijden, Sabine van der e.a. (2022). *Samen jong. Kernwaarden van een kerk met alle generaties*. Utrecht: Kokboekencentrum
- Heitink, Gerben (2021). *Een doorbraak in de tijd. Kerk in de spiegel van de jaren zestig*. Utrecht: KokBoekencentrum
- Horjus, Yme (2020) *Elkaar aanspreken. Is er nog draagvlak voor tegenspraak. correctie en tucht in de kerk?*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief
- Jonge, Klaas de en Hans Jonker (2022). *Het werkt. Geloofsgemeenschap in beweging door de parochiemonitor*. uitgave in eigen beheer
- Kappelle, Robert P. Vande (2022). *Radical discipleship. Following Jesus in the Twenty-First Century*. Eugene: Wipf & Stock
- Klaver, Miranda (2021). *Hillsong Church. Expansive Pentecostalism. Media and the Global City*. Cham: Palgrave Macmillan
- Krimpen, Tabitha van (2023). *Bottom-up kerk. Zijn waar twintigers zijn*. Utrecht: KokBoekencentrum.
- Kok, Jelle de, Marius Noorloos (2024). *De Geest schenkt graag nieuw leven. Gids voor geloofs- en gemeenteopbouw*. Aalten: Triple Boeken
- Kuyk, Elza (2023) *Tussen erfgoed en eredienst. Meervoudig gebruik van vier monumentale stadskerken*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Loon, René van (2020). *Lente in de kerk. Impressie van nieuwe en hoopvolle bewegingen*. Utrecht: KokBoekencentrum
- Mallon, Fr. James (2020). *Als God renoveert. Werkboek. Een stapsgewijze handleiding voor het transformeren van je parochie*. Baarn/Antwerpen: Adveniat/Halewijn
- Mascini, Rob (2022). *Nog is het licht in de tempel niet gedoofd. Pleidooi voor een open kerk*. Soest: Boekscout
- Moons, Jos, Sjoerd Mulder, Karim Schelkens (red.) (2022). *Op weg naar een luisterende kerk. Synodale ervaringen in verleden en heden*. Antwerpen/Utrecht: Halewijn/KokBoekencentrum
- Noorloos, Marius (2022). *De Geest wijst de weg naar een aantrekkelijke kerk en een rechtvaardige samenleving*. Kampen: Brevier
- Olsworth-Peters, Ed (2024). *Mixed Ecology. Inhabiting an Integrated Church*. London: SCPK
- Pembroke, Neil et al. (2022). *Spiritual Formation in Local Faith communities. A Whole-Person. Prompt-Card Approach*. Eugene: Resource Publications

- Root, Andrew (2022). *Churches and the Crisis of Decline. A Hopeful. Practical Ecclesiology for a Secular Age*. Grand Rapids: Baker Academic 2022
- Root, Andrew.,Blair Bertrand (2024). *Wachten op God. Vanuit geloof en geduld bouwen aan je gemeente*. Utrecht: KokBoekencentrum
- Sonneveld, Reinier (2022). *Relidetoxx. Genezen van religieuze manipulatie*. Amersfoort: Buijten & Schipperheijn Motief
- Tamminga, Koos (2020). *Receiving the Gifts of Every Member. A Practical Ecclesiological Case Study on Inclusion*. Kampen: Summum
- Tamminga, Koos, Joost Smit, Hans Schaeffer (2020). *Kerkzijn als antwoord. Inclusief gemeentezijn in een tijd van krimp en transitie*. Kampen: Brevier
- Torfs, Rik (2020). *De kerk is fantastisch*. Utrecht: KokBoekencentrum
- Veelen-Blomgren, Anna van, Herman van Veelen-Blomgren (2021). [We delen gewoon ons leven](#). *Onderzoeksrapport Vereniging van Religieuze Leefgemeenschappen*
- Watkins, Clare (2020). *Disclosing Church. An Ecclesiology Learned from Conversations in Practice*. London/New York: Routledge
- Wijma, Merijn (2022). *Een menigte die men tellen kan. Een historisch-geografische beschrijving van de ledentalontwikkeling van gereformeerde kerkverbanden in Nederland, 1892-2015*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief
- Wisse, Maarten e.a. (2023). *Geroepen door Christus. Een theologie van de ambten*. Utrecht: KokBoekencentrum/PKN
- Wolters, Dick (2024). *De kerk als contrastgemeenschap. Kerk-zijn in een seculiere tijd*. Middelburg: Skandalon
- Zantingh, Arjan (2024). *Leiderschapslessen uit de Bijbel. Van Abigaïl tot Petrus. van principes tot praktijk*. Leeuwarden: Ark Media
- *Zoveel toekomst. Over innovatie in geloofsgemeenschappen* (2024). Antwerpen: Otheo

Sake (dr. S.) Stoppels is emeritus-lector Theologie aan de Christelijke Hogeschool Ede. Daarvoor was hij jarenlang docent Gemeenteopbouw aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.